

DOKTORI (PH.D.) ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

**THE DOUBLE-EDGED SWORD:
THE TECHNOLOGICAL SUBLIME IN
AMERICAN NOVELS BETWEEN 1900 AND 1940**

*A kétélű kard: A „technikai fenséges” trópusa az
amerikai regényirodalomban 1900 és 1940 között*

Simon Zoltán

Debreceni Egyetem

2003

I.

AZ ÉRTEKEZÉS TÉMÁJA ÉS CÉLKITŰZÉSEI

Az angol nyelvű disszertáció eredetileg 2001 őszén készült az Egyesült Államokban, a Texas Christian University angol doktori programjában. Az értekezés az ún. „technikai fenséges” (a bevett angolszász terminológia szerint „technological sublime”), azaz a gépek és általában a technika iránt érzett rémülettel vegyes csodálat trópusát és jelenségét vizsgálja az Egyesült Államok tágabb kulturális kontextusában az 1900 és 1940 közötti időszakban, illetve konkrétan e trópus megjelenését a fenti időszakból reprezentatív módon kiválasztott irodalmi szövegekben.

A fenségesnek mint esztétikai kategóriának a vizsgálata a tizennyolcadik században élenkült meg, amikor általában olyan természeti jelenségek és tájak jelölésére alkalmazták, amelyek a teremtés nagyszerűségét tükrözték. A fenséges esztétikaelméletének megteremtői közé tartozott Shaftesbury, Addison, és különösen Burke, a *Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful* (1756) szerzője, akinek a fenségesre vonatkozó meghatározása fontos új elemet tartalmazott, nevezetesen a félelem és rettegés kettős kritériumát. *Kritik der Urteilkraft [Az ítélőerő kritikája]* (1790) című könyvében Immanuel Kant úgy érvelt, hogy a fenséges nem lehet a szép ellentéte, hiszen gyönyörködtet és fájdalmat is okoz. Kant rendszerében a szépség önálló esztétikai minőség, míg a fenséges csupán a mennyiségből vagy a méretből származik. A fenséges fogalmának Kant szerinti meghatározása—amely igen nagy hatással volt a tizenkilencedik századi esztétikai gondolkodókra—sokkal inkább alkalmazható a technika esztétikájára, mint Burke definíciója. Valójában a természeti világ egyre kisebb szerepet játszik a fenséges fogalmának Kantét követő meghatározásaiban.

A technikai fenségesnek a jelen disszertációban alapul vett meghatározása David E. Nye definíciójára támaszkodik, miszerint a fenséges olyan érzés, melyet a ránk „mély benyomást tevő dolgokkal való szembesülés kelt”¹; ilyen dolgok lehetnek például természeti tájak, építészeti formák vagy technikai eredmények. A technikai fenséges alapvetően ambivalens érzés, melynek egyszerre alkotóeleme a technika iránti csodálat és félelem, és amely jellemző jegye volt az optimista-pozitivisták tizenkilencedik század többé-kevésbé

¹ Nye, David E. *American Technological Sublime*. Cambridge, MA: MIT, 1994. xiii.

egységes technikai utópizmusából és republikanizmusából a különösen a második világháború után teret nyerő, egyre inkább pesszimista és disztópikus világképbe tartó átmenetnek.

A disszertáció célja kettős: egyfelől áttekintést nyújt a huszadik század első négy évtizedének amerikai szellemiségéről és a technikai fenségesnek az ezen időszak eszmevilágát jelentős mértékben befolyásoló hatásáról, másfelől az időszak prózairodalmában vizsgálja a technikai fenséges trópusának megjelenését. A technika ugyanis, amely a modern létezés szerves része és ekként a modernizmus élményének is fontos eleme volt, szinte állandóan jelen van az 1900 és 1940 közötti amerikai prózairodalomban. Következésképpen a technikai fenséges tanulmányozása egyfelől hasznos tanulságokkal szolgálhat a korszak irodalmának pontosabb megismeréséhez, másfelől pedig az irodalmi szövegek is segíthetnek a technikai fejlődés eme fontos fejezetének jobb megértésében és illusztrálásában.

Az USA tizenkilencedik század végi felgyorsult ipari növekedését követően a huszadik század első évtizedeit leginkább a technika széles körű elfogadása jellemezte. Míg a korábbi időszakban az amerikaiak ritkábban találkozhattak a technika vívmányaival, és ezért csodálták azokat vagy éppen félték tőlük, később a technika fokozatosan részévé vált az átlagpolgár mindennapjainak. A gép ilyenén asszimilálása a modern amerikai létezésbe és pszichébe, amelyre a huszadik század első harmadában került sor, többé-kevésbé felszámolta Amerikában a technikától való viktoriánus jellegű idegenkedést és az olyan, technikával kapcsolatos megnyilatkozásokat, mint amilyenre Henry Adamsét ihlette epifanikus találkozása a dinamóval 1900-ban: „Adams számára a dinamó a végtelenség szimbólumává vált. [. . .] úgy érezte, hogy a negyven láb magas dinamó valami morális erőt testesít meg, nagyjából úgy, ahogyan a korai keresztények éreztek a Kereszt iránt”². A huszadik század első évtizedeinek Amerikája szinte feltétel nélkül hitt a technikának a nemzetre, mi több, az emberiségre gyakorolt pozitív hatásában. Ez volt a „tudományos vezetélmélet”, a magasabb hatékonyság, a racionális és szisztematikus megközelítések időszaka nemcsak a gyáripárban, hanem az élet minden területén.

E tekintetben az első világháború vízválasztó esemény volt, hiszen több nemzedékre kihatóan változtatta meg a technikáról alkotott általános képet. A háborút követő irodalomban (az „elveszett nemzedék” műveiben) megjelenő kiábrándultság részben abból a felismerésből fakadt, hogy az emberiség tömeg- és önpusztításra való képességéért jelentős mértékben a haditechnika a felelős. Ezek a tapasztalatok a technika újraértékelését készítették elő, amint azt a John Dos Passos korai regényeiben gyakorta szereplő „hadigépezet” trópusa is

² Adams, Henry. *The Education of Henry Adams*. Boston: Houghton, 1918.

előrevetíti. A húszas évek során aztán a technikai fejlődés elválaszthatatlanul összefonódott az üzleti érdekekkel. Úgy tűnik, hogy az iparosodás, gépesítés, urbanizáció és szabványosítás folyamatai—amelyek már jó néhány évtizeddel korábban megindultak—az első világháborút követő évtizedben csúcspontra értek, s a mennyiségi változások végül szükségszerűen minőségi változásokba csaptak át. Az amerikai társadalom széles rétegeinek életszínvonalát és életmódját korábban soha nem befolyásolta ennyire közvetlen módon a műszaki fejlődés, mint ebben az évtizedben, amelynek során a technika az amerikai kultúra szerves részévé vált.

A húszas éveket követően jelentősen átalakult a társadalom korábbi pozitív hozzáállása a technika eredményeihez. Az Egyesült Államok által valaha elszenvedett legnagyobb gazdasági válság beköszöntekor sokan a tudományt és a technikát okolták a gazdasági túltermelés, az emberi munkaerőt helyettesítő gépek elterjedése és ezáltal a munkanélküliség magas aránya miatt. Mivel a közmegejtélés szerint a tudomány és a technika volt a felelős a gazdasági nehézségekért, szükségszerűen egyre erőteljesebb kritika érte ezen területeket, sőt, néhányan egyenesen a további kutatások és műszaki fejlesztések teljes befagyasztását követelték. Egyre gyakrabban emlegették a kor mérnökeinek társadalmi felelősségét a beállt helyzetért, amelyhez tudásukkal és tevékenységükkel ők is jelentősen hozzájárultak.

A második világháború a technikai fejlődés további előmozdítását eredményezte. Ezt a korszakot egyre szorosabb együttműködés jellemezte a kormányzat, a tudósok, az iparban dolgozó mérnökök, a nagyvállalatok, valamint a hadsereg között. Új találmányok és technológiák sora született ekkoriban, mint a nukleáris energia hasznosítása, a radar, a számítógép, a sugárhajtás és a rakétatechnika. A második világháborút követő időszakban az Egyesült Államok megerősítette vezető szerepét a világban a technikai kutatás és fejlesztés terén. Bár az amerikaiak az ún. „high-tech” társadalom korát élik, melynek kezdete legalábbis a második világháborút követő évekre, de valószínűleg még ennél is jó néhány évtizeddel korábbra vezethető vissza, a high-tech kor iránti társadalmi szimpátia a legjobb esetben is csak mérsékeltnak nevezhető. A technika, amelyet jelentős mértékben természetesnek tekintenek, egyfelől a társadalom és a modern létezés szerves részévé vált, másfelől viszont sokan rámutatnak arra, hogy a technikáért mekkora árat fizet a társadalom, a környezet és az emberiség, és egyre növekszik azok aránya is a lakosságon belül, akiket komolyan foglalkoztatnak ezek a kérdések. A technikai fejlődéssel kapcsolatba hozható tragikus mérföldkövek (Hiroshima, a Three Mile Island-i baleset, a Challenger és a Columbia űrsiklók katasztrófái, hogy csak néhányat említsünk) jelentős mértékben hozzájárultak ennek a negatív

vetületnek a tudatosításához, és egyre többeket ébresztettek rá arra, hogy mi történik, ha a technikai fejlődést nem sikerül megfelelő ellenőrzés alatt tartani.

A disszertáció egyik alapfeltevése, hogy a technikai fenséges fogalma alkalmas keretet nyújt a fentiekben leírt változások vizsgálatához. Segítségével pontosabban megérthetjük azokat a gyakorta ellentmondásos és ambivalens reakciókat (lelkesedés és aggodalom, rajongás és depresszió), amelyeket az Egyesült Államok a technikai fejlődéssel kapcsolatosan megélt a huszadik század első évtizedeinek átmeneti időszakában. A technikai fenséges jelensége ekkor hatotta át leginkább a kultúrát, ami a tizenkilencedik század összességében naiv módon egyoldalú lelkesedésének és technikai republikanizmusának eltűnéséhez és egy fragmentált, gyakran paranoiás és pesszimista technikakép elterjedéséhez vezetett. Ez utóbbi aztán egyik meghatározó jegyévé vált a második világháború utáni irodalomnak is.

II.

ELMÉLETI HÁTTER, TUDOMÁNYOS ELŐZMÉNYEK ÉS MÓDSZEREK

A technikai fenséges fogalmának megalkotása Perry Miller nevéhez fűződik, aki a Janus-arcú technika fölött érzett aggodalmának adott hangot *The Life of the Mind in America: From the Revolution to the Civil War*³ című művében, szembehelyezkedve a technikai fejlődésről alkotott közkeletű vélekedéssel, mely szerint az elválaszthatatlanul kapcsolódik az országnak, sőt az egész emberiség fejlődéséhez. Miller az Egyesült Államok megszületésétől a tizenkilencedik század közepéig követi nyomon a fenséges fogalmának megjelenését a technikai szférát körülvevő retorikában.

Míg Miller könyve általános szellemtörténeti tanulmány, amely csak alkalmanként hivatkozik irodalmi szövegekre, addig Leo Marx *The Machine in the Garden: Technology and the Pastoral Ideal in America*⁴ című munkája elsősorban az irodalmi szövegekre építi érvelési rendszerét. Amint azt az alcím is jelzi, Marx a technikát egyfajta hirtelen megjelenő és hívatlan betolakodó elemként értékelte. Könyvében Marx azt vizsgálja irodalmi példákon keresztül, hogy miként alakította át a „szűz kontinens” és a „jó pásztor” bukolikus ideáit az iparosodás és a technika.

³ Miller, Perry. *The Life of the Mind in America: From the Revolution to the Civil War*. New York: Harcourt, 1965.

⁴ Marx, Leo. *The Machine in the Garden: Technology and the Pastoral Ideal in America*. New York: Oxford UP, 1964.

Az amerikai technikai fenséges harmadik nagy hatású teoretikusa John Kasson volt, aki *Civilizing the Machine: Technology and Republican Values (1776-1900)*⁵ című monográfiájában áttekintést ad a fenséges fogalmának megjelenéséről a „technikai látványosságok” tekintetében, különösen a tizenkilencedik századi Egyesült Államokról beszélve. Kasson érvelése szerint az „amerikaiak technika iránti lelkesedése és azon törekvésük, hogy a hasznosságban fedezzenek fel szépséget, alapvetően republikánus értékeikből fakadnak” (143). Kasson az amerikaiak alapvető utilitarizmusára és pragmatizmusára vezeti vissza mindezt. Érvelése szerint az amerikaiak e tekintetben szándékosan szembehelyezkednek az európaiakkal, hogy ekképp definiálják amerikaiságuk lényegét.

A legutóbbi és mindeztidáig legátfogóbb elemzés az amerikai technikai fenségesről David E. Nye 1994-ben közreadott *American Technological Sublime* című monográfiájában olvasható. Nye érvelése szerint a technikai fenséges „két évszázadon keresztül preferált amerikai trópus” (281) volt. A könyv az amerikai technikai fenséges különböző megjelenési módjait vizsgálja a vasút által példázott dinamikus fenségestől kezdve a függőhidak és felhőkarcolók geometriai fenségesén keresztül a posztmodern korszak Nye által „fogyasztói fenségesnek” nevezett jelenségéig.

A technikai fenségesnek az előzőekben említett és a jelen disszertáció általi tárgyalása között egyrészt időbeli, másrészt megközelítésbeli különbség van. Miller az amerikai polgárháborús évekkel zárja szellemtörténeti művét, és ritkán hivatkozik irodalmi szövegekre. Kasson figyelmének középpontjában az 1776 és 1900 közötti időszak áll, és irodalmi elemzései a tizenkilencedik század végének utópisztikus regényeire korlátozódnak. Marx nagymértékben támaszkodik irodalmi példákra, ám főleg a tizenkilencedik századból, Nye-t pedig elsősorban a technika mint társadalmi konstrukció érdekli, irodalmi szövegekre ritkán hivatkozik és csupán olyan mértékben, amennyire azok érvelését alátámasztják. Míg Nye könyve jelentős inspirációt jelentett, ugyanakkor a disszertáció eme szerző számos megállapításának kritikáját is nyújtja.

A jelen értekezés rövidebb időszakot, az 1900 és 1939 közötti négy évtizedet veszi górcső alá, amely korszakot egyfelől a századforduló és Henry Adamsnek a dinamóval való megvilágosodás értékű találkozása, másfelől a második világháború kitörése, valamint John Steinbeck *The Grapes of Wrath* című regényének megjelenése foglalja szimbolikus keretbe,

⁵ Kasson, John F. *Civilizing the Machine: Technology and Republican Values in America, 1776-1900*. New York: Grossman, 1976.

mert ez a periódus illusztrálja legjobban az USA-ban végbement alapvető mentalitásbeli változásokat. Másfelől Miller, Kasson és Nye alapvetően történelmi megközelítésével szemben a disszertáció az irodalmat helyezi előtérbe, és a technikai fenségessel kapcsolatos kérdéseket az irodalmi szövegeken keresztül megközelítve értelmezi. Fő célkitűzésem az volt, hogy a technikai fenséges irodalmi megjelenését kövessék nyomon olyan reprezentatív irodalmi szövegekben, amelyek ebben az érvelésem szerint jelentős időszakban születtek vagy jelentek meg.

Amennyiben az irodalom felfogható egy adott helyen és időben bekövetkezett társadalmi, gazdasági és pszichológiai változások sajátos visszatükrözéseként és dokumentálásaként, úgy az 1900 és 1940 közötti időszak számos regénye egyértelműen alátámasztja a technika és az amerikai irodalom kölcsönhatásáról a fentiekben megfogalmazott állításokat. A disszertáció a technikai szféra és a korszak regényirodalma közötti kapcsolatot vizsgálja, illetve áttekinti a technikai civilizációra adott válaszok széles spektrumát a huszadik századi amerikai próza első négy évtizedében. Regényelemzései alátámasztják azt az állítást, hogy míg a társadalom nagy részét a tárgyalt korszakban a technikához való pozitív és lelkes hozzáállás jellemezte, addig az amerikai regényírók általában jóval kritikusabb, vagy legalábbis kevésbé ambivalens módon vélekedtek a gépi kultúráról.

III.

A KUTATÁS LEÍRÁSA ÉS EREDMÉNYEI

A disszertáció hat fejezetből áll. A bevezető fejezet meghatározza a vizsgálódás alapvető kereteit és fogalmait, leírja az elméleti és történelmi kontextust, és áttekintést ad az amerikai technikai fenségről írt korábbi kutatási eredményekről. Az ezt követő fejezetek egy-egy technikai területre összpontosítanak, melyeknek mindegyike az 1900 és 1940 közötti időszak egy-egy évtizedére elsődlegesen jellemző fenséges technikának tekinthető, míg a zárófejezet a technikai fenséges jelentőségének elhalványodását vizsgálja a második világháborút követő időszakban. Mindegyik fejezet a vizsgált technikai tárgy általános kulturális jelentőségéről szóló rövid bevezetéssel kezdődik, melyet aztán a vizsgált technikához kapcsolódó reprezentatív irodalmi szövegek elemzése követ.

A dolgozat közbenső fejezeteiben tárgyalt négy terület: 1) a gyáripari termelés fenségessége az 1900-as évek elején; 2) a haditechnika mint a pusztítás fenségessége az 1910-es évek Nagy Háborújában, azaz az első világháború kapcsán; 3) a gépkocsi mint az 1920-as

években tetőző mobilitás fenségességének jelképe; valamint 4) a repülőgép, amely az 1930-as évek legjellemzőbb fenséges technikája volt. Az egyes évtizedek és a fent felsorolt technikai területek közötti kapcsolatok csupán kronológiai szervező célokat szolgálnak és nem értelmezendők szigorúan vagy kizárólagosan. Nyilvánvaló, hogy a fenti területek egyike sem korlátozódik egy adott évtizedre, hiszen a technikai fenséges egyik fő jellemzője épp az, hogy az egymást követő technikák által kifejtett fenséges hatás idővel elhalványul. A kronológiai és tematikus megközelítésnek a fentiek szerinti kombinációja biztosítja azonban azt, hogy a leginkább meghatározó, az adott időszakban felmerült fenséges technikai tárgyak irodalmi leképezéseit azonosítani és vizsgálni tudjuk.

A második fejezet, amely a „The Sublime of Production and the Production of the Sublime” [A termelés fenségessége és a fenségesség termelése] címet viseli, a gyáripari termelés különböző aspektusait vizsgálja (automatizálás, szabványosítás, fordizmus, taylorizmus, az „amerikai rendszer”). Ezek némelyike még a tizenkilencedik századból ered, de nagyobb jelentőségre csak a huszadik század elején tett szert, közös vonásuk azonban, hogy számottevő hatást gyakoroltak a vizsgált időszak szépirodalmára is. A vizsgálódás a gyáripari termelés kortárs irodalmi leképezéseire irányul, amint azt Theodore Dreiser vagy John Dos Passos művei példázzák, ezen belül két szerző három szövege áll a fejezet középpontjában. Upton Sinclair *The Jungle* című regénye a matematikai fenségest övező retorikát leplezi le, míg Sherwood Anderson, a *Poor White* című regény és a félig regénynek, félig tényirodalomnak tekinthető *Perhaps Women* című szöveg szerzője a művészi és technikai „teremtés” változásait, valamint a gépi termelés („produkció”) és az emberi szaporodás („re-produkció”) közötti kapcsolatokat boncolgatja némileg meghasonult módon.

A harmadik fejezet, melynek címe “The Sublime of Destruction: World War One and the Military Machine” [A pusztítás fenségessége: Az első világháború és a hadigépezet], a technikai fenséges jelenségét általában a hadviselés, illetve közelebbről az első „techno-háború”, azaz az első világháború összefüggéseiben vizsgálja. John Dos Passos két korai regénye, a *One Man’s Initiation—1917* és a *Three Soldiers* című szövegek a hadviselés növekvő elgépiesedésére adott lehetséges művészi válaszokat példáznak, mind az egyre pusztítóbb fegyverrendszerek bevetése kapcsán, mind pedig annak az elvontabb folyamatnak a szintjén, amelynek során a modern hadseregek az egyre tökéletesebb gépekhez váltak hasonlatossá. Az első világháború jelentősen visszavetette a technikai fenséges pozitív fényben való megítélésének lehetőségeit, de a gép mítosza új életre kelt a háborút követő „üzleti évtizedben”, amikor már kezdtek kirajzolódni a második világháború utáni időszakot meghatározó „fogyasztói fenséges” alapjai.

A következő két fejezet két szimbolikus jelentőségűvé vált közlekedési eszközzel, az automobillal és a repülőgéppel foglalkozik, amelyek a huszadik század elején felváltották a vasutat és a gőzhajót, a korábbi időszak elsődleges technikai ikonjait. Az automobil elsősorban az 1920-as évek meghatározó fenséges technikája volt, ennek megfelelően a negyedik fejezet, melynek címe “The Sublime of (Auto)Mobility: The Four-Wheeled American Dream” [Az (auto)mobilitás fenségessége: Az amerikai álom négy keréken] a gépkocsi speciális szerepét vizsgálja a technikai fenséges örökösen változó kontextusában a huszadik század elején. A fejezet számos író, köztük Sinclair Lewis, John Dos Passos, Theodore Dreiser regényeivel, de elsősorban F. Scott Fitzgerald *The Great Gatsby* és John Steinbeck *The Grapes of Wrath* című szövegeiben vizsgálja az automobil szerepét, amely az elemzett szövegekben részben tematikus, részben szimbolikus és metaforikus.

Az ötödik fejezet, “The Sublime of Aviation: The Winged Gospel” [A repülés fenségessége: A szárnyra kapott evangélium], a technikai fenséges újabb keletű ikonját, a repülőgépet vizsgálja. Habár a repülőgép kevésbé elterjedt a korszak irodalmában, mint az automobil, mindazonáltal számos író, köztük Sinclair Lewis, John Dos Passos és William Faulkner is gyakorta használták mint civilizációs léptékű változások szimbólumát. Lewis *The Trail of the Hawk* és Faulkner *Pylon* című írása az a két regény, amelyet a fejezet az első világháború előtti és az azt követő időszak irodalmából reprezentatívnak tekint és részletesebben is elemez. A repülőgép emellett talán a legalkalmasabb a technikai fenséges vizsgálatának lezárására is, hiszen míg a második világháborúban játszott szerepe a technikát övező pozitív felhangú fenségesség eltűntét jelezte, addig űrprogrambeli reinkarnációja már a technika iránti meghasonult, posztmodern érzületet példázza a háború utáni évtizedekben.

A zárófejezetre marad a technika és a modernizmus közötti kapcsolatokat illető következtetések levonása. Ez a korszak elsőként szentelt kiemelt figyelmet az olyan kérdéseknek, mint az ember és gép kölcsönhatása, a technikai utópizmus, a szexualitás és a nemiség technikával való kapcsolata, a gépek antropomorfizálása és az emberi test elgépiesedése, amint ezt a huszadik század első négy évtizedének amerikai regényirodalma is rendre példázza. A fejezet és egyben a disszertáció is annak a kérdéskörnek a vizsgálatával zárul, hogy a huszadik század elejének eltűnő amerikai technikai fenségessége miként adta át a helyét a fogyasztói világnak és a tudomány és technika világával sajátos kapcsolatban álló posztmodern kultúrának.

IV.

AZ ÉRTEKEZÉS TÁRGYKÖRÉBE TARTOZÓ PUBLIKÁCIÓK

1. Publikációk

1.1. Monográfia

The Double-Edged Sword: The Technological Sublime in American Novels between 1900 and 1940. Philosophiae Doctores. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003. 114 oldal.

1.2. Tanulmányok

“World War I and the Technological Sublime in the Early Novels of John Dos Passos.” *Hungarian Journal of English and American Studies*. 8 (2) 2002: 25-43.

“The Image of Technology in Selected American Novels of the 1920s.” *Eger Journal of English and American Studies*. 7 (2001): 47-60.

1.3. Oktatási segédanyag

Technology and American Culture: A Distance Learning Textbook. Debrecen: Debreceni Egyetem, 2000. 168 oldal.

2. Megjelenésre elfogadott tanulmány

“The Sublime of Production and the Production of the Sublime in Sherwood Anderson’s *Poor White* and *Perhaps Women*.” *Proceedings of the 6th Biennial Conference of HUSSE*. Debrecen: Debreceni Egyetem, 2004. 31 kéziratoldal (a megjelenés tervezett ideje: 2003. tavasza).